

AILA MIELIKÄINEN

Kirkollisen kielen *vanhurskas*-sanue ja sen ainekset

Vanhurskas, vaka ja hurskas kirjasuomen kehityksessä

1. Johdanto

Monet nykyiset kirkollisen kielen sanat ja teologiset termit ovat peräisin uskonpuhdistuksen alkua ajoilta eli suomen kirjakielen syntyvaiheista, ja osa niistä periytyy vielä tätä varhaisemmalta kaudelta. Yksi tällainen sana on adjektiivi *vanhurskas*, josta on muodostettu myös ominaisuudennimi *vanhurskaus* ja verbijohdos *vanhurskauttaa*. Kaikki mainitut sanat esiintyvät jo Mikael Agricolan teoksissa, ja raamatunsuomennokset ja muu kirkollinen kieli ovat säilyttäneet ne nykyaikaan saakka. Kielitoimiston sanakirja (KS) määrittelee *vanhurskaan* 'ehdottoman oikeamieliseksi, pyhydessään täydelliseksi' (Jumalasta) tai 'Jumalalle kelpaavaksi' (ihmisestä). Muussa kielessä *vanhurskas*-sanuetta ei käytetä, eli se kuuluu vain uskonnolliseen erikoiskieleen. Sen omaleimaisuutta korostaa vielä semanttinen läpinäkymättömyys: *vanhurskas* on yhdyssana, josta voi erottaa sanan *hurskas*, mutta erikoinen alkutavu *van-* tekee siitä semanttisesti opaakin eikä kokonaismerkitystä voi päätellä osien perusteella.

Raamatun alkukielissä suomen sanojen *vanhurskas*, *vanhurskaus* ja *vanhurskauttaa* vastineina ovat heprean *šdq*-juureen perustuvat *šaddīq*, *šedeq* ja *šadaq* sekä kreikan *dikaios*-sanue (*dikaios*, *dikaiosynē*, *dikauon*). Heprean sanajuuren perusmerkitys on 'oikea' tai 'olla oikeassa', ja myös kreikankieliset vastineet ovat samansisältöisiä (< *dikē* 'oikeus'). Molemmista kielissä on alkuaan kyse oikeustermeistä, syyttömästä, syyttömyydestä ja syyttömäksi julistamisesta. (Palva 1995 s.v. *vanhurskaus*; Novum 5 s.v. hakusanat 1203–1210.) 'Oikeaan, oikeuteen' viittaava merkityskomponentti näkyy selvästi sanojen muunkielisissä vastineissa, vrt. latinan *justus*, *justitia*, ruotsin *rättfärdig*, *rättfärdighet*, saksan *gerecht*, *Gerechtigkeit*, englannin *righteous*, *righteousness* ja myös viron *õiglane*, *õiglus* (ks. esim. Palola 2011, 11–12). Suomen kielen *vanhurskaalla* ei näytä olevan näihin mitään tunnistettavaa yhteyttä.

Vanhurskaan etymologinen tausta on suomalaisessa kielentutkimuksessa selvitetty perusteellisesti. Sanan aineksiksi on mainittu adjektiivit *vaka* ja *hurskas* jo Kustaa

Renvallin sanakirjassa 1826 (Hakulinen 1930, 137), ja selitys on myös Lönnrotin sanakirjassa (1866–1880 s.v. *wanhurskas*): ”sammans. af gen. wa’an och hurskas”. Tutkimuksissa (Hakulinen 1930 ja 1969) on selvitelty sanojen *wanhurskas*, *hurskas* ja *vaka* etymologista ja semanttista taustaa myös siitä näkökulmasta, miten niistä on tullut raamatunsuomennosten ja kirkollisen kielen sanastoja. Eri-ikäisten raamatunsuomennosten esiintymiä on vertailtu Raamatun alkukielten, varsinkin kreikan ja latinan, sekä muiden kielten vastineisiin. Tässä tarkastelussa on otettu huomioon ensisijaisesti vanhan kirjasuomen aikainen kehitys ja sanojen semanttinen eriytyminen (esim. *wanhurskas* vs. *hurskas*). Sanojen käytössä tapahtuneet muutokset ovat sen sijaan jääneet vaille tarkempaa selvitystä; tutkimuksista ei käy ilmi esimerkiksi sanojen *vaka* ja *vakaa* suhde (ks. esim. Häkkinen 1987 s.v. *vakava*). Sanoja ei ole myöskään tarkasteltu johdospesyeittäin, vaikka kaikilla kolmella adjektiivilla on jo varhain ollut rinnallaan nomini- ja verbijohdoksia. Olennainen näkökulma näiden pesyeiden käytössä on hengellisen ja maallisen kielenkäytön suhde, sillä osa sanoista on kuulunut vain jompaankumpaan kontekstiin, osa molempiin. Myös varhaisnykysuomen ja nyky-suomen aikainen kielen kehitys on vaikuttanut sanojen merkityksiin ja käyttöön, ja 1900-luvun raamatunkäännösten yhteydessä on käyty teologista keskustelua näiden erikoistermeiksi muuttuneiden sanojen sisällöstä.

Seuraavassa tarkastelen sanojen *wanhurskas*, *vaka(a)* ja *hurskas* historiaa ja käyttöä kirjasuomen syntyvaiheista lähtien. Keskityn suomenkielisten sanojen keskinäisiin suhteisiin kirkollisessa kielessä, siis uskonnollisessa kontekstissa, mutta vertailen tarvittaessa niiden hengellistä ja maallista käyttöä. Maallista, ei-uskonnollista kirjallisuutta oli vanhan kirjasuomen kaudella vähän, ja tällaista aineistoa tarjoavat lähinnä lakitekstit ja sanakirjat. Otan huomioon myös adjektiiveista muodostetut johdokset (*wanhurskauttaa*, *vakuu*, *hurskaus* ym.), koska niiden avulla on mahdollista tehdä päätelmiä sanojen tai niiden merkitysten vakiintumisesta. Vertailen sanapesyeitä vain keskenään, en muunkielisten vastineiden valossa. Pääkysymykseni on, mikä muodollinen ja semanttinen yhteys näillä kolmen adjektiivin ympärille muodostuneilla sanueilla on ollut toisiinsa. Miten läpinäkyviä ne ovat olleet merkitykseltään vanhan kirjasuomen aikana, ja mikä on niiden asema murteissa? Miten niiden muoto ja merkitys ovat muuttuneet vuosisatojen aikana, ja miten muutokset ovat vaikuttaneet niiden termistymiseen?

Tärkeimpänä aineistonani ovat eri-ikäiset raamatunsuomennokset, koska niistä on helpointa seurata sanojen muutoksia ja koska muut kirkolliset kirjat ja hengellinen kirjallisuus nojaavat Raamatun kieliasuun. Olen valinnut vertailuun Agricolan Uudesta testamentista lähtien useimmat virallisiksi katsottavat käännökset (1548–1992). Vuoden 1776 Biblian esimerkit olen poiminut sen nykyisestä versiosta (*Biblia 1776/1991*), jonka kieliasu perustuu vuoden 1878 painokseen. Sanojen haussa olen käyttänyt apuna Kotimaisten kielten keskuksen Vanhan kirjasuomen ja Varhaisnykysuomen korpuksia (Kaino) ja *Raamattu.uskonkirjat*-sivustoa. Raamatun alkutekstit jätän tarkastelun ulkopuolelle, samoin käännöstyössä käytetyt muunkieliset lähtötekstit ja niiden vaikutuksen suomennosten sananvalintoihin. Taustaksi esittelen myös murteiden edustusta, ja siinä hyödynnän sanakirjoja ja arkistoaineistoja (SMSA).

Seuraavissa luvuissa luon ensin aiemman tutkimuksen pohjalta kokoavan katsauksen vanhurskas-sanueen etymologiseen ja semanttiseen taustaan. Sen jälkeen käsittelen *vaka-* ja *vakaa-*sanojen käyttöä kirjasuomen eri vaiheissa. Kolmanneksi otan esiin sanaston semanttisen eriytymisen ja sanojen merkityksissä tapahtuneet muutokset vanhasta kirjasuomesta nykypäivään. Lopuksi kokoan vielä vanhurskas-sanueen aiheuttamia ongelmia Raamatun kääntämisessä, erityisesti 1800–1900-luvulla. Johdoksia käsittelen niille luontevimmista yhteyksistä. Peruslekseemeinä käytän adjektiiveja (*vanhurskas*, *vanhurskas-sanue*, *vaka* jne.), koska ne ovat kielihistorian ja johto-opin näkökulmasta luontevampi lähtökohta kuin johdokset. Teologisessa kirjallisuudessa perusterminä on yleensä *vanhurskaus*-substantiivi, joka kuvaa kristinuskon keskeistä käsitettä ilmiönä, ei vain ihmisen tai Jumalan attribuuttina (*vanhurskaus*-sanue, esim. Palola 2011; ks. myös Palva 1995 s.v. *vanhurskaus*).

2. Vanhurskas-sanueen etymologinen tausta

Vanhurskas on adjektiiveista *vaka* ja *hurskas* muodostettu genetiivialkuinen yhdysadjektiivi. Sen alkuosa on heikkoasteisen *vaan*-genetiivin lyhentymä (vrt. *haka* : *haan*), eli nykykielistetty äänneasu olisi *vakaa*-asuun perustuva *vakaaanhurskas*. *Vaka* on vanha omaperäinen sana, ja se tavataan kaikista itämerensuomalaisista kielistä sekä suomen kielen lainana saamen kielestä, esim. *vatja vaka*, *viro vaga*, pohjoissaame *vakke* (SSA s.v. *vaka*). Sanan merkityksenä on sekä suomessa että muissa sukukielissä eri sanakirjojen mukaan mm. 'vakaa, luja; vakava, totinen; kelpo, rehti, luotettava; rauhallinen, tyyni, tasainen; oikeamielinen'. *Vaka*-kannasta on johdettu samanlaisia merkityksiä kantavat adjektiivit *vakava* ja *vakainen*.¹ (Turunen 1981 s.v. *vaka*.) *Hurskas* on puolestaan vain suomen kieleen omaksuttu germaaninen lainasana, jonka muinaisskandinaavinen vastine on ollut *horskr* 'viisas, ymmärtäväinen'. Suomen murteissakin sillä on yhtenä merkityksenä 'nokkela, viisas, tietäväinen', kuten sanonnassa *ei tule hullua huraskaammaksi*. Lauri Hakulinen on tämän lisäksi johtanut germaanisista vastineista kolme muuta merkitysryhmää: 'vikkela, nopea', 'rohkea, uljas' ja 'lempeä, jalo'. Näistä on kehittynyt edelleen sellaisia merkityksiä, joita originaaleilla ei ole: 'antelias, aulis', 'tuhlaavainen' ja 'hillitön, hurja, rajuluontoinen', kuten ilmauksissa *elää hurkaasti* 'tuhlaavaisesti, huolettomasti' ja *ajaa hurkaasti* 'raisusti, hurjasti'. (Hakulinen 1930, 139–143; SMS s.v. *hurskas*, *hurkaasti*.)

Muodoltaan *va(a)nhurskas* on samaa tyyppiä kuin yhdysadjektiivit *hullunrohkea*, *tyhmänylpeä* ja *hilpeänhauska*, joissa genetiivimäärte luonnehtii tai vahvistaa perusosan

1 *Kalevalan sanakirjassa vakavaa* on luonnehdittu *vaka*-sanon arkisemmaksi toisintomuodoksi. *Vaka* on *Kalevalassa* Väinämöisen, *vakainen* Luojan epiteetti: *vaka vanha Väinämöinen; varjele vakainen Luoja*. Lisäksi *Kalevalassa* on 'turvaa' merkitsevä substantiivijohdos *vakaus*: *poikueni ainueni, lapseni vakauteni*. (Turunen 1981 s.v. *vaka*.) *Vakainen*-sanon käyttö pienestä lapsesta saattaa viitata erilaiseen etymologiseen taustaan, kehtoa merkitsevään *vakuun*, mutta yhteys on epävarma (SSA s.v. *vakainen*). Tällaisia selityksiä on myös SMSA:n runsaassa lasta tarkoittavassa *vaka(h)inen*-sanastossa.

merkitystä (ISK 2004, 412). Sanastontutkijat olettivat ensin, että *hurskas* haluttiin erottaa *vaka*-määritteellä pejoratiivisista merkityksistään ’hurja, hillitön’; erään vanhan selityksen mukaan *van-* olisi sekin ollut ruotsin negaatiota osoittavaan *van*-prefiksiin rinnastettava germaaninen laina (Hakulinen 1969, 183–184). *Hurskas*-sanan yleisyys raamatunsuomenoksissa ja kirkollisessa kielessä osoittaa kuitenkin, ettei erottelun tarvetta ole ollut, ja murteista tavattavat merkitykset vahvistavat päätelmän. Hakulisen selvityksen mukaan (1930, 141, 143–144) Varsinais-Suomessa, Ala-Satakunnassa ja läntisellä Uudellamaalla *hurskas* näyttää vakiintuneen tarkoittamaan ”moraalisesti kunnioitettavaa”, joten se on näistä murteista ollut helppo ottaa uskonnolliseen käyttöön. *Vanhurskas* onkin osoitettu suoraksi käänöslainaksi muinaisruotsin *rätvis*-sanasta (nykyruotsissa *rättvis*), joka on ollut uskonpuhdistuksen jälkeen tulleen *rättfärdig*-sanan aiempi vastine. Ruotsin *rät(t)vis* on sananmukaisesti suomeksi *vaka* ’oikea(mielinen)’ + *hurskas* ’viisas’ eli ’oikealla tavalla viisas’. Näin sana kytkeytyy sittenkin muunkielisten vastineiden sisältämään ’oikea’-käsitteeseen. (Hakulinen 1969, 184–185.)

Vanhurskas ja *vanhurskaus* ovat kaikesta päätellen olleet alusta lähtien kirkollisen kielen termejä. Agricolan teosten lisäksi ne ovat kuuluneet myös 1540-luvulle ajoitettuihin Westhin koodeksiin ja Upsalan evankeliumikirjan katkelmaan (Jussila 1998). Ne ovat todennäköisesti peräisin katoliselta ajalta, jolloin suomea käytettiin jo jonkin verran kirkollisessa toiminnassa. Myös *vanhurskas*-käänöslainan muinaisruotsalainen originaali *rätvis* tukee tätä ajoitusta. (Hakulinen 1969, 184; Vartiainen 1988.) Oikeinkirjoituksen voi päätellä viittaavan varhaiseen leksikaalistumiseen ja termistymiseen: *vanhurskas* ja *vanhurskaus* ovat vakiintuneet kirjakieleen poikkeuksellisessa lyhytvokaalisessa muodossa, ja ne on kirjoitettu selviksi yhdyssanoiksi, vaikka vanhassa kirjasuomessa oli pitkään horjuntaa genetiivalkuisten yhdyssanojen ja sanaliittojen välillä (esim. *synnin tunnustus*, *jumalan palvelus*). Agricolan ajalta säilyneiden käsikirjoitteiden oikeinkirjoitus oli mm. pitkien vokaalien osalta vielä epäjohdonmukaisempaa kuin Agricolalla, ja toisaalta yksikirjaiminen kirjoitustraditio säilyi joissakin sanoissa seuraaville vuosisadoille saakka. Vielä 1700-luvulla kirjoitettiin yleensä *äni*, *änen*, *ären*, *uteen*, vaikka muuten ensi tavun pitkien vokaalien kaksikirjaiminen merkintä oli vakiintunut jo 1600-luvulle tultaessa. (Rapola 1965, 59–61, 71–72.)

Vanhurska(u)s-sanan määriteosa on merkitty Agricolasta lähtien silloin tällöin kaksikirjaimiseksi eli selvästi pitkävokaaliseksi (*vaanhurskas*; ks. Hakulinen 1969, 181), esim. *vaanhurscaxi tekisit* (1. Kun. 8:32; Biblia 1642). Pitkävokaalisia muotoja on mainittu vielä 1800-luvulla, ja niistä on pari tietoa myös Suomen murteiden sana-arkistossa (Muurla, Juva; SMSA). K. A. Gottlund käytti savolaismurteisissa teksteissään *vaan*-alkuisen muodon yltiömurteellista vastinetta *voanhurskas* (Rapola 1962a, 57–58). Puheessa ja ääntämyksessä on siis saatettu pitkään käyttää rinnalla äänneasua *vaanhurskas*. Hakulinen viittaa kirjoitusasun ja ääntämyksen mahdolliseen eroon, mutta pitää toisena selitysvaihtoehtona painottomuuden aiheuttamaa lyhentymää. *Vaan-* on voinut kulua lyhytvokaaliseksi, varsinkin jos *hurskas*-sanaa on painotettu ja varsinkin siinä vaiheessa, kun muotoa ei ole enää osattu yhdistää *vaka*-sanaan. Sanan toisen tavun (*hursk-*) pääpainollisesta

ääntämyksestä on tietoa 1900-luvun alun kirkollisesta kielestä. (Hakulinen 1969, 185.) Toisaalta *van*-tavun lyhytvokaalisuudessa voi olla kyse vain alkuperäisestä kirjoitusasusta, joka on siirtynyt Agricolan teksteihin sellaisenaan aiemmista teksteistä. Jos alkuosa on luettu lyhytvokaaliseksi, myös painotus on voinut muuttua. Itsenäinen *vaka*-adjektiivi oli kuitenkin käytössä koko vanhan kirjasuomen ajan, ja yhteys siihen katkesi lopullisesti vasta 1800-luvulla (ks. seuraavaa lukua).

Verbi *vanhurskauttaa* esiintyy ensimmäisen kerran Agricolan Uudessa testamentissa 1548 (Jussila 1998). Agricola on käyttänyt sitä tämän jälkeen muissakin teoksissaan, mm. Vanhan testamentin tekstien käännöksissä. Se on siis todennäköisesti hänen luomansa uudissana, jolla hän on suomen kielelle tyypilliseen tapaan korvannut muiden kielten analyttiset rakenteet (esim. saksan *gerecht machen*). Verbi poikkeaa *s*-loppuisten adjektiivien verbijohdoksista, sillä se on muodostettu *UttA*-johtimella, vaikka odotuksenmukainen johdin olisi *tA*: *vanhurskastaa* (vrt. *tiivis* : *tiivistää*, *rikas* : *rikastaa*, *paljas* : *paljastaa*; Hakulinen 1979, 287–289). Muita samalla tavalla johdettuja verbejä ovat Agricolan teksteissä mm. *kirkkauttaa* (~ *kirkastaa*) ja *rikkauttaa*, ja niihin rinnastuu myös *heikkouttaa* 'heikentää' (VKS s.v. *heikkouttaa*, *kirkkauttaa*; IA). Näiden kaikkien lähimmäksi nominikorrelaatiksi sopii ominaisuudennimi, siis *kirkkaus*, *rikkaus*, *vanhurskaus*, *heikkous*. Agricolan sanastossa on runsaasti ominaisuudennimiä ja niiden edelleenjohdoksia, eivätkä kaikki uudet johdokset jääneet edes käyttöön.

Kirkolliseen kieleen *vanhurskauttaa* juurtui raamatunkäännösten vuoksi ilmeisen helposti. *Kirkas* : *kirkastaa* -tyyppisestä johtosuhteesta kertoo kuitenkin Lönnrotin sanakirjan (1866–1880) johdos *vanhurskastua* 'bli rättfärdig', ja muutamia tietoja siitä on myös Suomen murteiden sana-arkistossa (Nakkila, Tottijärvi, Ristiina; SMSA). Lönnrotilla on sen rinnalla hakusana *vanhurskauta* l. *vanhurskautua*, joista edellinen on murrevariantti, jälkimmäinen nykykielinen vastine. *Vanhurskautua* korreloikin muodollisesti *vanhurskauttaa*-verbin kanssa (vrt. *leimauttaa* : *leimautua*). *UtU*-johdokset ovat itämurteisia, ja niitä alettiin kirjasuomessa käyttää vasta 1800-luvulla. *Vanhurskautua* esiintyy kolmesti vuoden 1938 Raamatussa, ja tätä kautta se on päässyt muuhunkin uskonnolliseen kielenkäyttöön.² Johdos mainitaan myös Nykysuomen sanakirjassa, mutta vuoden 1992 Raamatussa sitä ei esiinny. Se ei ole muutenkaan pystynyt syrjäyttämään vanhan kirjasuomen kaudella vakiintunutta ilmausta *tulla vanhurskaaksi*, joka vastaa muiden kielten analyttista rakennetta (esim. saksan *gerecht werden*).

2 *Vanhurskautua* on automatiivinen muuttumisjohdos, eli sen subjektitarcoite ei edusta toiminnan aiheuttajaa kuten refleksiivisissä *UtU*-verbeissä (vrt. *peseytyä* 'pestä itsensä') vaan toimimatonta osallistujaa ja toiminnan läpikävijää. Kyse on samalla ns. johdospassiivista, jossa korostuu tulos eikä toiminta; myös mahdollinen aiheuttaja jää taka-alalle eikä ole aina edes näkyvissä. (ISK 2004, 330–332, 1278–1280.) *Vanhurskautua*-verbi vaatii kuitenkin aiheutus- ja syysuhteiden eksplikoinnin, ja *UtU*-johdosta selvemmin nämä suhteet käyvät ilmi kantaverbin passiivimuodoista, joita eri-ikäisissä raamatunsuomennoksissa on myös käytetty (esim. *olla vanhurskautettu*). Ks. myös alaviitettä 6.

3. Vaka ja vakaa murteissa ja vanhassa kirjasuomessa

3.1. Vaka

Nykyinen yleiskieli ei tunne enää lyhytvokaalista *vaka*-adjektiivia, mutta Suomen murteiden sana-arkistossa siitä on runsaasti tietoja eri puolilta Suomea. Sen merkityksinä on mainittu mm. 'varma, luja, vakava, luja, luotettava, tarmokas, totinen, hiljainen', esim. *Veteli Kyllä minä olen siitä vaka* ['varma'] (A. V. Koskimies 1918); *Juva Siinä on siit vaka mies* (V. Tarkiainen 1935). Sana liittyy usein kiteytyneisiin sanontoihin, kuten *vakoina miehinä* 'tietämättöminä, viattomuutta teeskennellen', *vakoina rauhoina* ~ *vakoina rauhassa* 'aivan rauhallisina', *vaoin ja varkain* 'hyvällä ja pahalla'. (SMSA.)

Kirjasuomessa *vaka*-adjektiivin ensiesiintymä mainitaan varsinaisesti Agricolan nimissä, mutta siitä muodostettu adverbi kuuluu jo Westhin tekstiin: *waguast* [vayast] (Jussila 1998 s.v. *vaka, vakaasti*). *Vaka* on murteista mainittujen merkitystensä puolesta sopinut uskonnollisen kielen abstraktiin käyttöön aivan kuten *hurskas*. Sillä on Raamatussa ja muissa kirkollisissa teksteissä luonnehdittu sekä Jumalaa että ihmistä:

mutta se [Jumala] on waca ioca minun lehetti (Joh. 7:28; UT 1548, MAT II: 266; samoin Joh. 7:18 ja 8:26).

Mestari / Me tiedhem ettes waca olet (Mark. 12:14; UT 1548, MAT II: 145).

Mutta Jumala on waca (1. Kor. 10:13; Biblia 1642).

Sillä ei yxikän elävä ole waca sinun edesäs (Ps. 143:2; Biblia 1642).

Adjektiivin perusmuodon kirjoitusasu *waca* ei paljasta vokaalin pituutta, mutta muista sijoista näkee, että kyse on nimenomaan lyhytvokaalisesta *vaka*-asusta, esim. *wacain miesten cautta* (2. Moos. 18 summaario; Biblia 1642); *neuwon teidän wakaa mielddänne* (2. Piet. 3:1; Biblia 1776). Heikkoasteisiin muotoihin on 1500- ja 1600-luvun teksteissä merkitty lähes aina soinnillista palataalispiranttia vastaava *g* tai *gh* (vaya-):

Sille sine teet Ihmeite / sinun wanhat aijwotuxes ouat wogat / ia totiset (Jes. 25:1; Rukouskirja 1544, MAT I: 238).

anna sinun sielus Herrä Jumalan sinun rackan ia wagan taiualisen Ises haltuun (Puhe kuolevalle; Käsikirja 1549, MAT III: 74).

cuuldele minua wagan awus cautta (Ps. 69:15; Biblia 1642).

olcat sentähden taitawat nijncuin kärmet / ja wogat nijncuin mettiset (Matt. 10:16; Biblia 1642).

muista että minä olen uscollisest ja wagalla sydämellä waeldanut sinun edesäs (2. Kun. 20:3; Biblia 1642).

Spirantti oli murteittain kadonnut tai muuttunut muiksi äänteiksi jo keskiajalla, mutta ainakin 1500-luvun lounaisuomalaisissa murteissa oli vielä vanhan ja uuden kannan vaihtelua, ja spirantista tai sen kaltaisesta äänneestä on myöhempiäkin tietoja (Rapola

1965, 124; Häkkinen 1994, 166–167). *Vaka*-sanan heikkoasteinen vartalo olisi siten voinut olla jo *vaa*-, ja siitä on myös Agricolalla satunnainen esimerkki: *waaxi ja hurskaxi* (Room. 3 jälkiselitys; UT 1548, MAT II: 426). Spirantin merkkiä käytettiin kuitenkin ortografiassa vielä 1600-luvulla, eräissä tapauksissa jopa 1800-luvulle saakka. Kauimmin säilyivät sellaiset kirjoitustraditiot kuin *lugun, sugun ja tygö* (Rapola 1965, 114–115, 122; Lauerma 2012, 29–30). Vaikka muissa *a-a*-yhtymissä yleistyivät varhain kato (esim. *taa*-), *vaka*-vartalossa *g:n* käyttöön vaikuttivat ilmeisesti selvyysyyt: sen avulla voitiin erottaa genetiivimuoto *vaan*-konjunktiosta (Hakulinen 1969, 186), joka on Raamatussa erittäin suurtaajuinen, samoin muut mahdolliset homonymiatapaukset. Ääntämys saattoi puhutussa kielessä olla silti kadon kannalla. Sekin, että *vanhurskas*-sanueeseen ei ole merkitty missään vaiheessa *g:tä* tai *gh:ta*, kertoo spirantin kadon varhaisuudesta.

Raamatunsuomennoksissa *g*:lliset muodot väistyivät osittain jo Henrik Florinuksen toimittamasta ”sotaraamatusta” 1685: *wagat, wagalla ~ waat, waalla*. Antti Lizeliuksen uudistamassa Bibliassa 1776 eli ns. Vanhassa kirkkoraamatussa³ *waat, waalla* näyttää olevan valtatyyppi, mutta *wagat*-asuisia jäänteitäkin on vielä (esim. Ps. 7:11, Ps. 140:14, Matt. 10:16). Äänneasujen ja lekseemien vaihdoksista on valaiseva esimerkki Uuden testamentin jakeessa 1. Tim. 1:2. Paavali puhuttelee Timoteusta kirjeensä alussa Agricolan mukaan *toimellisena* poikanaan, mutta seuraavissa käännöksissä kirje on osoitettu *wagalle* (1642, 1685), *waalle* (1776) tai *vakaalle* (1776/1991) pojalle (> 1938 *oikea* > 1992 *hengellinen*).

Astevaihtelumuotojen murros näkyy 1700-luvun sanakirjoista siten, että Juslenius (1745) esittää taivutussuhteen *waca : wagan*, mutta Gananderin (1786–1787) hakusanoissa on vaihtelua: *waka : waan* l. *wagan*, *waasti* l. *wacaisesti, wagasti, wagoiin*. Gananderin hakusanasta *waasti* l. *wacaisesti* näkyy, miten heikkoasteinen *vaa*-vartalo on voitu kiertää käyttämällä muita vartaloita. Esimerkiksi 1600–1700-luvun saarnoissa ja 1700-luvun almanakkateksteissä on nominatiivi yleensä *vaka* tai *vakainen* ja taivutus perustuu *wakaiseen*: *wacasexi, wacaisten, wacaisexi, wacaisin, wacaisimmin* ’varmimmin’ (vrt. Agr. *waghimast* = vaimmasti; MAT III: 161). *Vakainen*-synonyymien käyttö saarnoissa johtunee osin runomuodosta, johon esimerkiksi ruumissaarnat ja muistopuheet on joskus puettu, siis runomitan vaatimuksista. (VKK, Ruumissaarvoja, Almanakkatekstejä.)

Raamatun, virsikirjan ja muiden kirkollisten kirjojen kieli edustaa vanhan kirjasuomen muodollisinta tyyliä. Siinä vanhan kirjoitustradition mukainen taivutus *waka : wagan* on pitänyt paradigman muodot yhdessä, ja ne ovat ainakin luettuina olleet myös ymmärrettäviä. Saarnojen ja almanakkojen kieli heijastellee sen sijaan enemmän todellisen kielenkäytön, puhutun kielen, tilannetta. Sen esimerkistöä voikin hyvin verrata myöhemmin kerättyihin murreaineistoihin. SMSA:n tietojen perusteella *vaka*-sanana taivuttaminen näyttää olleen hankalaa, sillä arkiston sanalipuissa on mainittu yleensä vain nominatiivi tai nominatiivi ja partitiivi, harvoin muita muotoja. Esimerkiksi Kangasniemen lipuissa on huomautus, ettei nominatiivin ja partitiivin (*vaka : vakkoo*) lisäksi esiinny muita sijoja

3 Vuoden 1933/1938 raamatunkäännöksen ilmestyttyä alettiin vuoden 1776 Bibliaa nimittää *Vanhaksi kirkkoraamatuksi*. Uusimman suomennoksen (1992) vuoksi tämä nimitys voi nykyään viitata joissakin yhteyksissä myös vuoden 1938 Raamattuun.

(Oskari Kuitunen 1967). Länsipohjasta on tieto, jonka mukaan taivutusmuodot täydennetään *vakainen*-sanalla (Kompelusvaara, Inkeri Tuovinen 1937), siis kuten edellä mainituissa saarnoissa ja almanakoissa. Joissakin lipuissa täydennykset ovat pitkävokaalisia: Heinola *vaka*, *vakaan*, *vakaat*, *vakojen*, *vakoja* (Ilmari Jäämaa 1909). Heikkoasteinen *vaa*-vartalo ei silti ole tuntematon: Juva *vaka*, *vaan*, *vakkoo* (V. Tarkiainen 1935); Viron Inkeri *hyö ollaa vaat ejj-ole arat* (Aili Laiho 1938), *teki vaaks* 'kesytti' (Santeri Ankeria 1932).

3.2. Vakaa

Edellisessä luvussa mainitut taivutuksen hankaluudet ovat todennäköisin syy siihen, miksi *vaka* on syrjäytynyt kirjakielestä *vakaan* tieltä. Pitkävokaalinen *vakaa* on selitetty *vaka*-sanana murrevariantiksi (SSA s.v. *vaka*), ja SMSA:ssa sen käytöstä ja merkityksistä onkin samanlaisia tietoja kuin *vaka*-asusta, tosin vähemmän. Kielihistoriallisesti *vakaa* vaikuttaa *vaka*-sanana johdokselta, mutta sellaisena sille ei ole esitetty luontevaa etymologiaa. Vaikka pitkä vokaali on tavuasemansa vuoksi myöhäsyntyinen, sanaa ei yleensä mainita samanrakenteisten johdostyyppien yhteydessä (vrt. esim. *harmaa*, *vajaa*, murt. *vainaa* < -*ya*; *vapaa* < -*da*, slaav. laina; *pihlaa*, *pittää* < *pihlaja*, *pitäjä*; ks. Hakulinen 1979, 127; Rapola 1966, 130–135, 161–166). Heikki Ojansuu (1901, 124) selittää vaihtelun *vaka* ~ *vakaa* analogian avulla ja rinnastaa sen *vapaa*-sanana variantteihin. Molemmilla sanoilla on hänen mukaansa laajalti murteissa vallalla lyhytvokaalinen nominatiivi *vaka*, *vapa* ja pitkävokaalinen genetiivi *vakaan*, *vapaan*. Eri puolilla länsi- ja itämurteita onkin käytössä rinnakkaisasu *vapa*, ja sen yhteydessä murteentutkijat mainitsevat vaihtelun *vajaa* ~ *vaja*. *Vapa* ja *vaja* esiintyvät lyhytvokaalisina erityisesti yhdyssanojen alkuosissa: *vapapäivä*, *vapalaitumet*, *vapaluontoinen*, *vajamittainen*, *vajakasvuinen*, *vajakykyinen*. Lyheneminen on selitetty perusosan voimakkaalla sivupainolla, mutta esimerkeistä näkee myös, että monet sanat ovat uusia, kirjallissävyisiä. *Vaja* ja *vapa* ovat voineet irrota yhdyssanoista itsenäiseen käyttöönkin, vaikka murteessa muuten olisi *vappaa*, *vajjaa* ~ *vajjoa* ~ *vajava*. (Esim. Virtaranta 1957, 570–571; A. Räisänen 1972, 59; ks. myös Rapola 1966, 134.)

Kielihistoriallisesti *vajaalla* ja *vapaalla* on erilainen alkuperä kuin *vakaalla*, mutta analogia näyttää vetäneen kaikki samanrakenteiset minimiparit yhteen, joskin eri suunnista ja eri syistä. *Vaka*-sanana murretiedot osoittavat sekaparadigmaisuutta; pitkävokaalinen variantti on ilmeisesti syntynyt *vaka*-sanana taivutuksessa, paradigman täydennykseksi, silloin kun on tarvittu selvästi erottuvaa sanahahmoa (*vakaan*, *vakaat*). Kyse ei ole siis johdoksesta vaan taivutusta helpottavasta vahvan asteen yleistyksestä, joka on onnistunut pitkän vokaalin avulla. On mahdollista, että kirkollisten tekstien *wagan*-tyyppisiä kirjoitusasuja on alettu jossain vaiheessa lukea *k*:llisina, aivan kuten *tygö*-latiiville on käynyt (> 1700-luvulla *tykö*; Rapola 1965, 117–118), ja tämä on levittänyt samalla pitkävokaalisia variantteja.

Pitkävokaalisen *vakaan* käytöstä ei näytä olevan merkkejä vanhan kirjasuomen aikaisissa raamatunkäännöksissä tai muissa kirkollisissa teksteissä. Sen sijaan variantti on yleistynyt maalliseen kieleen jo 1600-luvun loppupuolella. Siitä on selviä esimerkkejä vanhoissa lakiteksteissä: *wacaa Cunniallinen ja uscollinen Sotamies ja palwelua* (As1683a-76);

jota caicki minä uskollisest ja wacaast tahdon pitä (As1683a-78); wacaan Alammaisuuden ja Uscollisuuden Walan tekemisestä (As1726h-1); samoin wacaat, wacaamaxi, joskus myös wogat [pantit], jopa wagaat [’varmat’ totuudesta]. (VKK, Laki- ja asetustekstejä.) Muodot erottuvat vaka-variantista sekä umpitavun edellä olevan k:n (c) että pitkän vokaalin poikkeuksellisen merkintätavan (aa) puolesta. Kyse voi olla sanojen tietoisesta erottamisesta, jollaista vanhan kirjasuomen aikaisilla kirjoittajilla näyttää olleen muutenkin mm. sijamuodoissa ilmenevän näennäisen homonymian vuoksi, esim. partit. *Poicaa, Herra, Luoja*, illat. *wirtaan, ruocaan* (Rapola 1965, 72–73).

Uskonnolliseen kieleen *vakaa* on alkanut korpusaineistojen mukaan (VKK, VNK) levitä vanhaisnykysuomen kaudella, 1800-luvulla, jolloin myös jälkitavujen pitkien vokaalien merkintä yhdenmukaistui kaksikirjaimiseksi. Raamatussa oikeinkirjoitus muuttui vasta 1850-luvulla, muussa kirjallisuudessa aiemmin (Lauerma 2012, 42). A. W. Ingmanin laatima raamatunkäännös, ”Koetusraamattu”, on jo johdonmukaisesti *vakaa*-asun kannalla (Biblia 1859), mutta vuoden 1776 Biblian uusissa painoksissa ei ole päästy täysin yhtenäiseen lopputulokseen. Se nykyversio, jota eräät herätysliikkeet yhä käyttävät, sisältää edelleen kahdentyyppisiä muotoja: perusmuotona on *vakaa*, mutta taivutusmuodoissa vaihtelevat *vaka* ja *vakaa*:

mutta joka etsii sen kunniaa, joka hänen lähetti, se on vakaa ja ei hänessä ole vääryyttä (Joh. 7:18; Biblia 1776/1991).

niinkuin hän vaelsi sinun edessä totuudessa ja vanhurskaudessa, ja vakaalla sydämellä sinun kanssa (1. Kun. 3:6; Biblia 1776/1991).

Niin etsi sinä kaiken kansan seasta vaat miehet (2. Moos. 18:21; Biblia 1776/1991).

ah Herra, muista, kuinka minä sinun edessä olen totuudessa ja vaalla sydämellä vaeltanut (Jes. 38:3; Biblia 1776/1991).

vakain pitää häntä kauniisti kiittämän (Ps. 33:1; Biblia 1776/1991).

Vuoden 1701 virsikirjan nykyaikaistettu laitos (1701/1995) sisältää toisenlaisen jakauksen. Alkuperäisestä vaihtelusta *waca* : *waga*- (VKK, Virsikirjoja, Uusi Suomenkielinen Wirsi-Kirja) on säilytetty lyhytvokaalinen nominatiivi *vaka* ja siihen perustuva partitiivi *vakaa*, mutta heikkoa astetta edellyttäviin muotoihin on yleistetty *vakaa*-vartalo:

Vanhurskas, vaka Jumala / Sä olet sinun teisäs (virsi 95:8; VK 1701/1995).

Niin huomenn’ sinua kiitämme, / Sun hyvyttäs myös vakaa, / Ja sinua aina ylistämme (virsi 369:8; VK 1701/1995).

Vapahtaja tuli taivaast’ / Syntyi mailmaan neitseest’ vakaast’ (virsi 118:2; VK 1701/1995) < *Neitzest waga*st (VK 1701, VKK).

1900-luvun raamatunsuomennoksissa esiintyy jo systemaattisesti *vakaa*. Sanan käyttö on vähentynyt huomattavasti aiempiin suomennoksiin verrattuna, ja sen merkitys ja käyttökontekstit ovat muuttuneet kokonaan vanhan kirjasuomen aikaisiin suomennoksiin verrattuna (ks. seuraavaa päälukua).

Vaka-asun asteittaista syrjäytymistä voi seurata sanakirjoistakin. Lakikielen varhaisista *vakaa*-esiintymistä huolimatta 1700-luvun sanakirjat (Juslenius, Ganander) eivät mainitse *vakaata*, eli lyhytvokaalista asua on pidetty päävarianttina. 1800-luvun sanakirjoissa esitetään sen sijaan molemmat variantit (esim. Kustaa Renvall 1826; VNK). Vielä Elias Lönnrotin sanakirjassa (1886–1880) on ensisijaisena hakusanana *vaka* (*waka*, *wān*), ja *vakaan* kohdalla on vain viittaus tähän. *Nykysuomen sanakirja* ja sitä uudempi *Suomen kielen perussanakirja* mainitsevat *vaka*-asun vanhentuneena tai runokielisenä (esim. *vaka vanha Väinämöinen*), mutta uudessa *Kielitoimiston sanakirjassa* on enää vain hakusana *vakaa*.

4. Vanhurskas, vaka, hurskas -sanueiden semanttiset suhteet

4.1. Sanojen synonymia

Hakulinen (1930, 137 ja 1969, 182) on kiinnittänyt huomiota siihen, että *hurskas* ja *vanhurskas* on vanhoissa sanakirjoissa selitetty lähes samalla tavalla ja että niitä on myös käytetty vanhassa kirjasuomessa toistensa rinnalla. Agricola on käyttänyt molempia vastamaan kreikan sanaa *dikaiois* ja latinan sanaa *justus*. Jusleniuksen sanakirjassa (1745) niille on annettu latinaksi ja ruotsiksi samat merkitysvastineet, ’justus’ ja ’rättfärdig’. Nämä mainitsee myös Ganander (1786–1787), mutta hänen hakusanallaan *hurskas* on muitakin merkityksiä: latinassa ’pius’ ja ruotsissa ’andäktig, rättwis, rätträdig’.

Hurskaan ja *vanhurskaan* läheinen semanttinen yhteys näkyy siinä, että verbijohdoksen *vanhurskauttaa* rinnalla on 1700–1800-luvun sanakirjoissa mainittu pelkkä *hurskauttaa*. Se esiintyy mm. Jusleniuksen, Gananderin ja Lönnrotin sanakirjoissa, ja merkityksenselitteet ovat samat kuin *vanhurskauttaa*-verbillä: ’rättfärdiga, rättfärdiggöra; justifico’. Lönnrot onkin lisännyt sulkeisiin synonyymien *vanhurskauttaa*. Kaikissa sanakirjoissa on myös erilaisia johdoksia, kuten *hurskauttaminen*, *hurskauttaja* ja Lönnrotilla näiden lisäksi mm. *hurskautus*, *hurskauttawainen* ja *hurskauta* l. *hurskautua* ’bli rättskaffens, rättfärdig o.s.v.’. Fraseologiaa sanakirjoissa ei ole, mutta 1700–1800-luvun vaihteesta on pari aitoa käyttöesimerkkiä: *Usko minus waikuta – – Hurskauta, lohdata kallijn kuollos kautta* (Sionin Wirret 1790; VKS s.v. *hurskauttaa*); *niin silloin pyyhtään elä hurskaasti ilman hurskauttamista* (Björkqvist 1801; VKK, UskHarj 1801b-55).

Myös *vaka* on ollut vanhassa kirjasuomessa semanttisesti lähellä adjektiiveja *hurskas* ja *vanhurskas*. Agricolan raamatunsuomennoksissa se on vastannut latinan sanoja *verus*, *verax*, *rectus*, ruotsin sanoja *sanferdigh*, *trofast*, *from*, *rett* ja saksan sanoja *warhafftig*, *from*, *frum*, *trew* (Hakulinen 1969, 182). Juslenius on kuitenkin myöhemmin esittänyt sen merkityksiksi ’justus, integer, tutus’ ja ’rätträdig, from, säker’, eli latinan ’justus’ ja ruotsin ’rätträdig’ ovat kytkeneet sen *hurskaaseen* ja *vanhurskaaseen*. Ganander on lisännyt sanakirjassaan Jusleniuksen luetteloihin vielä merkitykset ’firmus, constans, sincerus’ ja ’stadig, oryggelig, redelig’.

Murteissa *vaka* ja *hurskas* ovat olleet hyvin monimerkityksisiä. Niiden merkitykset

osuvat yksiin esimerkiksi sellaisissa sanonnoissa kuin *Totine ja vaka ko Laustim puntar* (Hinnerjoki, Hakulinen 1969, 183) ja *on hurskas kum puntari* (Hyrynsalmi, SMS s.v. *hurskas*). Näissä yhteinen merkityskomponentti on 'viisas'. Toinen semanttinen yhteys sanoilla on abstraktimmassa merkityksessä 'syyttömyyttä teeskentelevä, viattomaksi tekeytyvä': Kustavi *Siel istus vaa toiste joukos, niin totisen ja vakan niinko Noron kuko* (SMSA K. E. Virtanen 1946); näyttää *hurskasta naamaa* (SMS s.v. *hurskas*, vrt. myös *hurskastella*).

Vanhan kirjasuomen aikaisissa kirkollisissa teksteissä *vaka*-adjektiivin yhteyttä *hurskaaseen* ja *vanhurskaaseen* on vahvistanut se, että se esiintyy usein yhdessä jommankumman kanssa, sekä Jumalaa että ihmistä määrittämässä.

Veritas / Totuus / se on Ette Jumala ombi Waca / hurskas ia Sanans piteue (Ps. 119 esipuhe; Psaltari 1551, MAT III: 390).

hen leutepi – – sen vskon / quinga Jumala hurscas ja waca ombi (Joh. 3 jälkiselitys; UT 1548, MAT II: 253).

Nin mös eipe tule irtat inhimiset eike lapset Gutzouixi [gutsovi, kutsevi 'kummi?'] cutzua / waan hurscat / toimeliset / waghata ia Jumaliset Papit ia Gutzouit (Alkupuhe kasteesta; Käsikirja 1549, MAT III: 5).

hän [Job] oli waca / hurscas / Jumalata pelkäwäinen / ja wältti paha (Job 2:3; Biblia 1642).

Jumala on walkeus) Se on / Hän on pyhä / vanhurskas / waca (1. Joh. 1 jälkiselitys; Biblia 1642).

Ette caiki iotca sen [evankeliumin] päle vskouat / ne tuleuat Wanhurskaxi / waghaxi / eleuexi / autuaxi ia wapaaxi Laista / Synniste ia Colemasta (Ef. esipuhe; UT 1548, MAT II: 532).

Vaka voi esiintyä muidenkin adjektiivien kanssa: *Agr. wissi ia waca; waghan ia wahuan; waghata / wissit ia wahwat; waghata ia totiset*; Biblia 1642 *waghata ja wilpittömäksi; hywä ja waca; armollinen / waca / ja kärsiwäinen; Oikiast ja waghata mitast*. Ilmaukset ovat vanhalle kirjasuomelle tyypillisiä paratagmoja, joissa on rinnastettu mm. merkitykseltään läheisiä sanoja, usein tautologisesti (*ilo ja riemu, tuska ja vaiva*). Paratagmat ovat osin Raamatun alkukielten vaikutusta, mutta joskus niillä on myös selitetty jotain alkukielen sanaa kääntämällä se useammalla vastineella. (Rapola 1962b, 173, 177–178, 184.) Toinen raamatullinen ilmaistyyppi, jossa semanttisesti läheiset sanat esiintyvät rinnan, on Vanhan testamentin heprealaisen runouden käyttämä parallelismi: *Riemuitcat te vanhurscat HERrasa / waghata pitä händä caunisti kijttämän* (Ps. 33:1; Biblia 1642). Adjektiivin *vaka*, *hurskas* tai *vanhurskas* sisältävät paratagmat ja parallelismit ovat ohjanneet tulkitsemaan sanojen merkitystä uskonnollisessa kontekstissa, ja sanojen rinnastaminen on todennäköisesti vahvistanut niiden samansuuntaista tulkintaa.

Vaka-sanan uskonnollista merkitystä tukee vanhassa kirjasuomessa siitä muodostettu ominaisuudennimi *vakuus*, jonka ensiesiintymä mainitaan Agricolan *Rukouskirjasta* (Jussila 1998 s.v. *vakuus*). Jusleniuksen mukaan (1745) sen merkitykset ovat olleet kantasanana

mukaiiset 'integritas, uprichtighet, fromhet'. Raamatunsuomennoksissa ja muissa kirkollisissa teksteissä *vakuudella* viitataan Jumalan tai ihmisen ominaisuuteen, ja usein se on adjektiivin tavoin osa paratagmaa tai parallelismia:

Awacat portit / ette se wanhurscas canssa ioca wakudhen pite / siselletulis (Jes. 26:2; Rukouskirja 1544, MAT I: 239).

Hen tacto sinun racas ia waca Ises olla – – sinun pite iwri wissi oleman henen armostansa ia Iseliseste wacudestansa (Rukous; Käsikirja 1549, MAT III: 60).

Anna sinun Laupiudhes ia Wakudhes aina minua wariella (Ps. 40:12; Psalttari 1551, MAT III: 268).

duomitze HERra minua / minun wanhurscaudeni ja wacudeni jälkeen (Ps. 7:9; Biblia 1642).

Sentähden on myös oikeus palainnut tacaperin / ja wacuus on cauwas mennyt (Jes. 59:14; Biblia 1642).

Ja hänen emäntänsä sanoi hänelle: Vieläkös pysyt vakuudessas? siunaa Jumalaa ja kuole (Job 2:9; Biblia 1776/1991).

Niin kiitän hyvyttäs, / Armoos ja vakuuttas' / Jonk's minull' osotat (virsi 334:4; VK 1701/1995).

Vakuus on kuulunut vanhan kirjasuomen aikana myös maalliseen kieleen, kuten 1600–1700-luvun lakiteksteihin, mutta sillä on ollut niissä konkreettisempi merkitys, 'rehellisyys, varmuus, tae, vakuutus' (VKK, Laki- ja asetustekstejä). Ganander luetteleekin sille jo enemmän muunkielisiä vastineita kuin Juslenius, ja nykysuomea lähellä oleviin merkityksiin liittyvät hänen sanakirjansa esimerkit *wakuus maan perii*, *wakuudexi säättö on* ja *waimalliseksi wakuudexi* (Ganander 1786–1787 s.v. *wakuus*). Koska lakiteksteissä käytettiin jo varhain pitkävokaalista *vakaa*-adjektiivia, *vakuuden* rinnakkaisvarianttina on joskus siitä johdettu *vakaus* 'vakuutus, vakuus' (Jussila 1998 s.v. *vakaus*; Ljungo Tuomaanpoika 1601 s.v. *vakaus*). *Vakautta* ei ole Gananderin sanakirjassa, eikä se näytä esiintyvän myöskään vanhan kirjasuomen aikaisissa raamatunsuomennoksissa tai muissa kirkollisissa teksteissä. Samaan sanapesyeseen kuuluu vielä verbijohdos *vakuuttaa*, jonka ensiesiintymä on Abraham Kollaniuksen lainsuomennoksessa 1648. Sen käyttö rajoittuu maalliseen kieleen, ja sen rinnakkaisvastine *vakauttaa* on tullut kirjasuomeen vasta 1700-luvulla. (Jussila 1998 s.v. *vakuuttaa*, *vakauttaa*; Ganander 1786–1787 s.v. *wakuutan*; VKK.)

4.2. Merkitysten eriytyminen

Sanojen *vanhurskas*, *hurskas* ja *vaka(a)* semanttinen eriytyminen on tapahtunut vähitellen, ja siihen on ollut erilaisia kielellisiä – mm. äänteellisiä ja kontekstuaalisia – syitä. Ainoastaan *vanhurskas* on säilyttänyt alkuperäisen merkityksensä, ja se erottuu muista myös siinä suhteessa, että se on ollut alusta lähtien teologinen termi. Juridisesta perusmerkityksestään 'syytön, syyttömäksi julistettu' huolimatta se tai sen johdokset eivät ole päässeet

maalliseen kieleen, esimerkiksi lakiteksteihin. Raamatunsuomennoksista voi seurata, miten *vanhurskaan* ja *vanhurskauden* teologista erikoismerkitystä on uusimmissa suomennoksissa tarkennettu ja käyttöä rajattu Jumalaan tai Jumalan ja ihmisen suhteeseen. Sama kehitys koskee *vanhurskauttaa*-verbiä, jolla on vanhan kirjasuomen aikaisissa raamatunsuomennoksissa ollut väljempi merkitys. Nykyään sillä tarkoitetaan vain Jumalan pelastavaa toimintaa, mutta alkuaan se on voinut viitata muuhunkin syyttömäksi julistamiseen:

(We nijlle / quin Kempit ouat Wina iooman – –) Jotca sen Jumalattoman Lahiaian teden wanhurskauttauat – – (Jes. 5:23; Weisut ia Ennustoxet 1551; MAT III: 465)

> Jotca jumalattoman lahjain tähden wanhurscauttavat (Biblia 1642, samoin 1776 ja 1776/1991)

> jotka lahjuksesta julistavat syyllisen syyttömäksi (Raamattu 1938, samoin 1992).

Murteista omaksutut *vaka* ja *hurskas* ovat kehittyneet kirjasuomen historiassa merkitykseltään eri suuntiin. *Hurskas* on nykyiseen yleiskieleen tultaessa menettänyt profaanit merkityksensä, niin että ne tunnetaan vain murteellisuuksina tai joidenkin – usein pejoratiivisten – sanontojen aineksina (ks. esim. NS s.v. *hurskas*). Kuten aiemmin on käynyt ilmi, alkuperäisestä, germaanisen originaalin mukaisesta ’viisaan’ merkityksestä on murteissa kehitynyt hyvin erilaisia merkitysryhmiä. Merkitysten hajanaisuus on saattanut johtaa siihen, että kansankieliset käyttötavat ovat syrjäytyneet ja jäljelle on jäänyt vain kirkollisesta kielestä opittu, yhteiseen ”yleiskieleen” kuuluva merkitys. Sana on ollut helppo rinnastaa vanhempaan *vanhurskaaseen*, ja näin siitä on kansankielisestä lähtökohdastaan huolimatta tullut yksinomaan uskonnollisen kielen sana. Germaanisissa lainanantajakielissä *hurskaan* vastine ei ole kokenut tällaista merkityksenmuutosta. (Hakulinen 1969, 183, 186.) Vaikka *hurskas* ja *vanhurskas* ovat vanhassa kirjasuomessa voineet esiintyä toistensa vastineina, niiden merkitykset ovat eriytyneet vähitellen niin, että *hurskas* viittaa ihmiseen ja on sisällöltään eettinen (vrt. latinan *pious*, saksan *fromm*, ruotsin *from*). Tämä kehitys on Hakulisen mukaan (1969, 186) ollut myöhäistä, ”kirkollisen kielen tietoisensaännöttelyn” tulosta. *Hurskaan* merkityksenkehityksen vuoksi 1700–1800-luvun uudisana *hurskauttaa* ’vanhurskauttaa’ ei ole päässyt yleistymään teologiseen kielenkäyttöön, eikä sille ole ollut tarvettakaan.

Vaka on puolestaan käynyt läpi äänteellisen muutosprosessin, eli se on väistynyt pitkävokaalisen *vakaan* tieltä spirantin merkin kadottua heikkoasteisista muodoista (*wagan*). Samalla se on menettänyt uskonnolliseen kieleen kuuluvan merkityskomponenttinsa, ja vaihdoksen myötä on katkennut myös yhteys *vanhurskaaseen*. Eri äänneasujen semantinen murros osuu 1800-luvulle, mikä käy hyvin ilmi Lönnrotin sanakirjasta. Siinä *vaka*-sanalla on kaikkiaan 17 ruotsinkielistä vastinetta, ensimmäisinä *vakaan* nykymerkityksiä vastaavat ’fast, stadig, säker, bestämd’. Luettelon keskivaiheille sijoittuvat merkitykset ’pålitlig, allvarsam, trofast, redlig’ ja loppupuolelle ’vanhurskaaseen, hurskaaseen’ viittaavat ’rätträdig, rättskaffens, from’. Uskonnollisen kielen fraseologiasta Lönnrotilla on esimerkit *waka Jumala* ’den trofaste Gud’ ja psalmijakeen ilmaus *waät sydämet* ’fromma

hjärtan'. Nykyinen *vakaa* on etäännytynyt vanhan *vaka*-sanana merkityksistä vielä kauemmas, ja sen päämerkitykset painottuvat 2000-luvun sanakirjan (KS s.v. *vakaa*) mukaan konkreettisesti: 'vankka, horjumaton, stabiili', 'pysyvä, vakiintunut, varma' ja 'rauhallinen, maltillinen; luja, johdonmukainen'. Sanakirjan fraseologiasta vain yksi esimerkki viittaa suoraan ihmiseen: *vakaa suomalainen talonpoika*.

Merkityksensä konkreettistumisesta huolimatta *vakaa*-adjektiivi on säilynyt uskonnollisissa teksteissä, joskin sen käyttö esimerkiksi raamatunsuomennoksissa on vähentynyt huomattavasti. Vuoden 1776 Biblian nykyisissä painoksissa *vakaata* on vielä käytetty entisissä konteksteissa *vaka* : *vaa* -vartalon rinnalla, siis vanhan kirjasuomen aikaisessa merkityksessä. A. W. Ingman näyttää siirtyneen Koetusraamatussaan (Biblia 1859) johdonmukaisesti *vakaa*-asuun: *hän [Jumala] on wakaa, joka minun lähetti* (Joh. 7:28); *olkaat sentähden taitawat niinkuin kärmeet, ja wakaat niinkuin kyhkyiset* (Matt. 10:16); *wakaitten sopii häntä kiittää* (Ps. 33:1). Sen sijaan 1900-luvun raamatunkäännöksissä (1938, 1992) alkuperäinen *vaka* on vaihtunut muiksi vastineiksi, ja *vakaa* on otettu käyttöön eräänlaisena uudissanana. Suurin ero vuoden 1776 Bibliassa ja vuoden 1938 Raamatussa koskee nimittäin sanojen merkityksiä ja käyttökonteksteja, sillä ne eivät vastaa enää toisiansa. Vanhan kirjasuomen *vaka* on säilynyt vuoden 1938 Raamatussa vain kerran *vakaa*-asuisena (Ps. 25:8 Jumalasta), mutta kaikki muut tapaukset on vaihdettu muiksi sanoiksi (ks. seuraavaa lukua).

Vakaan uudet kontekstit osoittavat puolestaan, että sanan merkitys on raamatunsuomennoksissa konkreettistunut. *Vakaalla* luonnehditaan vuoden 1938 Raamatussa esimerkiksi (ihmisen) vaellusta, tietä tai sydäntä ja (Jumalan) aivoituksia tai liittoa. Vuoden 1992 suomennos on vienyt tätä kehitystä vielä pitemmälle: *vakaalla* ja *vakaasti*-adverbilla kuvataan mm. kulkua, mieltä ja aikomusta sekä valtaa, kuninkuutta, rauhaa ja oloja. Jumalaan viittaa enää vain ilmaus *vakaa, luja käsi* (Jes. 41:10). Sanan merkitys rinnastuu siis täysin profaanin kielen sanakirjamerkityksiin, eli siinä ei ole enää uskonnollista, 'hurskaan' tai 'nuhteettoman' sävyä. Muutos kuvastaa suurta sanaston uudistumista, joka tapahtui vuoden 1938 raamatunsuomennoksessa. Vanhahtavasta tyylistä ja kieliasusta huolimatta se sisältää runsaasti 1800- ja 1900-luvun uudissanonoja, siis sanoja joita ei edellisessä suomennoksessa (1776) vielä ollut lainkaan. Vanhan kirjasuomen sanat ovat vaihtuneet uusiin vastineisiin, käsitteitä on tarkennettu ja sananvalinnoissa on otettu huomioon merkityksenmuutokset. (Mielikäinen 1998.) Voikin sanoa, että Raamatussa ja sitä seurailevassa uskonnollisessa kielessä *vakaa* on merkityksen muuttumisen vuoksi uusi sana, ei enää *vaka*-adjektiivin äänteellinen nykyvariantti.

Vielä kauemmas on alkuperäisestä raamatullisesta merkityksestä loitontunut *vakuus*, jolla on nykyään vain konkreettiset, talouselämään painottuvat merkitykset 'tae, takaus, pantti' tai 'varmuus' (KS s.v. *vakuus*; vrt. vielä NS s.v. *vakuus*). 'Takeen' merkityksessä sana esiintyykin muutaman kerran molemmissa 1900-luvun raamatunsuomennoksissa, ja tällöin se vastaa yleensä aiempien käännösten *panttia*: *ja antanut Hengen vakuudeksi meidän sydämiimme* (2. Kor. 1:22; Raamattu 1938, 1992 < Biblia 1776/1991 *pantiksi*). Sen sijaan vanhan kirjasuomen aikaisten käännösten *vakuus* on muuttunut jo vuoden 1938 Raamatussa muiksi vastineiksi (ks. seuraavaa lukua).

5. Vanhurskas-sanue raamatunkäännösten ongelmana

Raamatun *vanhurskas*-sanueen alkukielisten originaalien kääntäminen muille kielille on ollut yleensäkin ongelmallista. Heprean sanojen merkityskenttä on hyvin laaja, mistä syystä Vanhan testamentin käännöksiin on ollut vaikea löytää yhtä kohdekielistä vastinetta. Heprean *šdq*-juureen perustuvat sanat viittaavat mm. oikeassa olemiseen, oikeudenmukaisuuteen, rehellisyyteen ja laillisuuteen. Jumalan ja ihmisen välisessä liittosuhteessa ne tarkoittavat esimerkiksi luotettavuutta, puolueettomuutta, sääliä, lupausta ja vapauttavaa tuomiota tai (ihmisestä) Jumalaan uskovaa, Jumalan hyväksymää ja Jumalan mielen mukaan toimivaa. (Palola 2011, 251.) Uuden testamentin *dikaios*-sanueen vastineiden valintaa on hankaloittanut käsitteiden kahtalainen tulkinta joko etiikan tai pelastusopin mukaisesti. Uusimman käännöksen (1992) valmisteluvaiheissa herätti keskustelua myös Vanhan ja Uuden testamentin sanueiden yhteys toisiinsa (esim. H. Räisänen 1986, 185–188).

Raamatun suomentamisen ongelmat ovat vaihdelleet kirjasuomen eri vaiheissa useistakin syistä. Vanhan kirjasuomen kaudella oli alkukielten originaaleille löydettävä sopivat suomenkieliset vastineet, eikä puhuttu kansankieli tarjonnut suoraan ilmaisukeinoja kristinuskon abstrakteille käsitteille. Samoihin käsitteisiin viitattiin aluksi useillakin leksemeillä. Osa sanastoa saatiin perinnöksi aiemmasta kirkollisesta käytöstä, ja tällainen on myös *vanhurskas*-sanue. (Ks. esim. Vartiainen 1988.) Se sai kirjasuomen syntyvaiheissa silti rinnalleen *hurskas*- ja *vaka*-sanueet, osin samassa merkityksessä. Nykysuomen kaudella, 1800-luvun loppuvuosikymmeninä ja 1900-luvulla, on Raamatun sananvalintoihin vaikuttanut teologinen tutkimus, ja *vanhurskaus* on ollut luterilaisen vanhurskauttamisopin vuoksi ajoittain keskeinen keskustelunaihe.⁴ Teologian lisäksi kääntämistä ovat ohjanneet vahvasti uudet käännösteoriat ja suomen kielen muuttuminen, erityisesti sanaston kasvu ja monipuolistuminen sekä merkitysten tarkentuminen.

Suurin muutos 1900-luvun raamatunkäännöksissä koskee vanhan kirjasuomen aikaista sanaa *vaka*, joka väistyi kokonaan vuoden 1938 Raamatusta. Aiempi adjektiivi *vaka* on vaihdettu esimerkiksi *rehelliseksi* (1. Moos. 42 toistuvasti Joosefin veljistä), *nuhteettomaksi* (Jobin kirjassa toistuvasti Jobista), *vilpittömäksi*, *ehyeksi* (*ehyin sydämin*), *syyttömäksi*, *viattomaksi*, *oikeamieliseksi*, *kelvolliseksi*, *totiseksi* ja *vanhurskaaksi*. Uusiin konteksteihin valittu *vakaa* vastaa puolestaan edellisen käännöksen (Biblian 1776/1991 mukaan) adjektiiveja *oikea*, *toimellinen* (*toimellisesti*), *totinen*, *tos*, *vahva* ja *hyvä*, ja joskus sen vastineena on ollut jokin muu rakenne. Sama kehitys koskee vanhan kirjasuomen *vakuus*-nominia; yleisimmin se on muuttunut molemmissa 1900-luvun suomennoksissa *nuhteettomuudeksi* ja *vilpittömyydeksi*, ja muita vastineita ovat mm. *hurskaus*, *rehellisyys*,

⁴ *Vanhurskas*-sanan läpinäkymättömyyden takia on syntynyt myös joitakin kansanetymologisia selityksiä. Kristillisessä opetuksessa ja julistuksessa *vanhurskautta* on havainnollistettu *vaaka*-sanan pohjalta: *vanhurskas* on 'vaa'alla punnittu ja kelvolliseksi havaittu' (vrt. Dan. 5:27). Näin on syntynyt samalla käsitys, että sana palautuisi asuun *vaa'anhurskas*. Toinen kansanetymologia perustuu *vanha*-sanaan: *vanhurskas* on 'vanha ja hurskas' tai 'vanhastaan hurskas'. (Esim. Peltola 2001, 85; Muukkonen 2009; ks. myös Palola 2011, 11.)

*puhtaus, viattomuus, uskollisuus, suoruus ja aitous.*⁵ Uudet sananvalinnat osoittavat siis, miten lähellä vanha *vaka*-sanue on ollut merkitykseltään *hurskasta*.

Uusin Kirkkoraamattu (1992) poikkeaa edeltäjästään erityisesti *vanhurskas*-sanueen käytössä. Dynaamisen käännösperiaatteen mukaan luovuttiin sanakonkordanssista eli sanojen vastaavuudesta ja kiinnitettiin huomiota kontekstin mukaisiin merkityksiin. *Vanhurskaan* ja *vanhurskauden* todettiin muuttuneen ”todellisuudesta irrallisiksi symbolisanoiksi”, jotka kuvaavat lähes ”mystisiä ominaisuuksia” (ks. esim. Rintala 1972, 167; Toivanen 1989, 70; Palola 2012, 563, 566), ja niille haluttiin etsiä uusia, ymmärrettävämpiä ilmauksia. Epäviralliseksi suomennokseksi jääneessä käännöksessä *Uusi testamentti nykysuomeksi* (1972) sanat korvattiin jo muilla vastineilla, ja samalta pohjalta jatkettiin virallisen Kirkkoraamatun suomentamista. Heprean ja kreikan kielen originaalit saivat *vanhurskaan* ja *vanhurskauden* rinnalle vastineikseen runsaan joukon muita nomineja. Teologista käsitettä tarkennettiin siten, että Jumalan antama vanhurskaus, ”vanhurskauttaminen”, ja eettinen tai moraalisen-yhteiskunnallinen käsite, kuten oikeudenmukaisuus, erotettiin toisistaan, mikä näkyy käännöksen sananvalinnoissa. Pelastusoppiin liittyvissä konteksteissa *vanhurskas*, *vanhurskaus* säilytettiin, mutta muualla päädyttiin muunlaisiin vastineisiin, esimerkiksi (Jumalasta) *oikeamielinen, uskollinen; oikeamielisyys, uskollisuus, hyvyys* ja (ihmisestä) *oikeamielinen, hurskas, viaton; syyttömyys*. (Esim. Toivanen 1989, 70–71; Palola 2011, 183–192, 210–217.) Kiinnostavaa on, että uudet vastineet ovat osin samoja, joilla oli korvattu myös vanhan kirjasuomen *vaka, vakuus*. Verbi *vanhurskauttaa* vaihdettiin analyttisemmiksi rakenteiksi *tehdä vanhurskaaksi* (yleisimmin) tai *julistaa, katsoa, tulla vanhurskaaksi*, ja ainoa jääne verbijohdoksesta on enää *vanhurskauttaminen* (vrt. *vanhurskauttamisoppi*): *meidän vanhurskauttamisemme tähden* (Room. 4:25; Raamattu 1992).

Vanhurskas-sanueen teologisista merkityksistä käytiin vuoden 1992 suomennoksen yhteydessä paljon keskustelua, ja uudet vastineet saivat osakseen kritiikkiä (keskustelusta lähemmin Palola 2011, 209–210, 219–222). Esimerkiksi ilmausta *tehdä vanhurskaaksi* arveltiin uudeksi katolisuuden vaikutukseksi, kun Lutherin mukaan olisi kyse *vanhurskaaksi lukemisesta* (esim. Saarnivaara 1982, 838–839; Santala 1998, 53; vrt. saksan *die Gerechtigkeit zurechnen*). Samansuuntaisia muutoksia on kuitenkin jo Agricolan jälkeisissä raamatunsuomennoksissa. Vuoden 1642 Bibliassa *vanhurskauttaa* on usein korvattu sanaliitolla; yleisin näistä on *tehdä vanhurskaaksi* (esim. Room. 8:30), jota vastaa joskus *tehdä hurskaaksi* (Matt. 12:37) tai *lukea vanhurskaaksi* (Room. 4:6). Vuoden 1938 Raamatussa on palattu analyttisistä rakenteista taas *vanhurskauttaa*-verbin käyttöön, ja

5 Kaikki vuoden 1776 Biblian *vaka*-tapaukset eivät ole peräisin aiemmista raamatunsuomennoksista, vaan käännöksissä on tapahtunut muutoksia kumpaankin suuntaan, esim. Agr. *toimellinen* > 1642 *vaka*, 1642 *vaka* >> 1776 *totinen, uskollinen*. *Totinen* ja *totuus* ovat muutenkin vaihdelleet *vaka, vakuus*-sanueen kanssa, esim. Agr. *hyvyys ja vakuus* >> 1776 *hyvyys ja totuus, armo ja totuus* (vrt. lat. *verus, verax, veritas*; Hakulinen 1969, 182). Sanueiden semanttinen yhteys käy ilmi Biblian 1642 selityksestä, joka on Joonan kirjan esipuheessa: *mutta hänen isäns cudzuttin Amithai / latinaxi verax, suomexi waca eli totinen*. *Totinen* on säilynyt vielä vuoden 1938 Raamatussa, mutta nykykäännöksessä siitä on jäljellä vain *totisesti*-arverbi.

Roomalaiskirjeessä on jopa lisätty sen määrää. (VKK; Raamattu.uskonkirjat.net.) Sana-liitot ovat muiden kielten mallin mukaisia käännöslainoja (vrt. saksan *gerecht machen*, ruotsin *rättfärdiggöra*). Ne ovat rinnasteisia myös ilmaukselle *tulla vanhurskaaksi* (saksan *gerecht werden*), jota vuoden 1938 Raamatussa käytetty uudissana *vanhurskautua* ei pääs-syt syrjäyttämään.⁶

Jukka Palola on tutkinut heprean ’vanhurskaus’-käsitteen suomennoksia 1900-luvun raamatunkäännöksissä, ja hän ehdottaa uuden vastineen etsimistä suomen kielen *vanhurskaus*-sanueelle. Uusien sanojen tulisi hänen mielestään olla ymmärrettävissä sel-laisenaan, mutta niiden täytyisi kantaa kaikki kyseisen sanueen teologiset merkitykset. Edelleen niillä täytyisi olla semanttisesti läpinäkyvä yhteys suomen kielen *oikea*-sanaan. (Palola 2012, 567.) Sanaston kehitys luo kuitenkin omat rajansa näille ehdoille. Kään-nöksiä, joiden sisältö on muovautunut vuosisatojen kuluessa myös opillisten tulkintojen pohjalta, on hankala purkaa ja rakentaa uudestaan suomen kielen kannalta ”alkuperäi-semmälle” pohjalle. 1800–1900-luvun runsaan uudissanaston vuoksi nykyisillä sanava-roilla pystytään ilmaisemaan aivan erilaisia käsittehierarkioita ja merkityssuhteita kuin aiemmin, ja sanat ovat semanttisesti entistä tarkkarajaisempia. Siksi leksikaalistuneelle, termiksi kiteytyneelle *vanhurskaalle* on vaikea valita yhtä kattavaa vastinetta nykykielestä. Pikemmin sanasta on tullut vierassanoihin rinnastuva erikoiskielen termi, jonka merkitys ei ole enää pääteltävissä ilman teologista määrittelyä. Nykykäytön perusteella (Jumalasta, Jumalan vanhurskauttamasta ihmisestä) sitä voisikin pitää eräänlaisena yleis- ja yläkäsitteenä, jota Raamatun tekstien muut, semanttisesti läpinäkyvät adjektiivit tulkitsevat.

6. Kokoava katsaus

Sanat *vaka(a)*, *hurskas* ja *vanhurskas* ovat alkuperältään eri suunnilta tulleita. *Vaka* on omaperäinen adjektiivi, ja *hurskas* on lainasana, joka on kehittynyt murteissa semanttises-ti omaperäisten sanojen tavoin. *Vanhurskas* on näistä tietoisesti muodostettu, siis ”oppite-koinen” käännöslaina. Murteiden ja vanhan kirjasuomen aikaiset tiedot viittaavat siihen, että kaikki kolme adjektiivia ovat käyttönsä vuoksi olleet monimerkityksisyydessäänkin kielenkäyttäjille tutumpia ja läpinäkyvämpiä kuin nykyään. Erilaisten ääntämysvariant-tien ja lukutapojen vuoksi (*vaan*, *vaanhurskas*, *vayan*) sanat on voitu tulkita toistensa lähi-synonyymeiksi. Yhteyttä ovat vahvistaneet myös niiden käyttökontekstit, samoin Raama-tun kielelle tyypillinen parataktinen ja paralleelinen rinnastus. Sanojen frekvensseissä on

6 Automatiivisen *UtU*-johdoksen ongelmallisuus on siinä, että toiminnan aiheuttaja saattaa jäädä tul-kinnanvaraiseksi tai avoimeksi. Vuoden 1938 Raamatun ilmauksissa *pyrkiessämme vanhurskautumaan Kristuksessa* (Gal. 2:17) ja *Hän [Kristus], joka on ilmestynyt lihassa, vanhurskautunut Hengessä* (1. Tim. 3:16) voi inessiivimuodot *Kristuksessa* ja *hengessä* tulkita aiheuttajiksi, joskin yhteys jää löyhäksi. Sen sijaan ilmauksessa *sillä joka on kuollut, se on vanhurskautunut pois synnistä* (Room. 6:7) ei aiheuttajaa ole pantu ilmi lainkaan. Muissa suomennoksissa onkin *UtU*-johdoksen sijasta käytetty analyttisempia rakenteita, kuten *tulla vanhurskaaksi Kristuksen kautta* (1776/1991) tai *Kristuksessa* (1992), *olla vanhurs-kautettu hengessä* (1776/1991), *päästä vapaaksi synnin vallasta* (1992). (Ks. myös alaviitettä 2.)

kuitenkin suuria eroja: *hurskas* ja *vanhurskas* esiintyvät johdoksineen jo Agricolan teoksissa satoja kertoja, *vaka* ja *vakuus* yhteensä joitakin kymmeniä kertoja. (IA.)

Vaikka *vanhurskaan* etymologia on kiistaton, arvoitukseksi jää, miksi sanaan vakiintui alun perin spirantin kato, vaikka itsenäinen adjektiivi oli heikkoasteisissa muodoissa 1700-luvulle saakka g:llinen. Koska *vanhurskas* on ilmeisesti peräisin jo katoliselta ajalta, sen syntyvaiheet jäävät hämärän peittoon. Lounaisissa murteissa ja todennäköisesti muuallakin tavattiin vielä 1500-luvulla soinnillista palataalispiranttia, joten *va(a)nhurskaan* kotipaikka viittaa Turun seudun ulkopuolelle (vrt. *inhimillisen* kaakkoissuomalaiseen alkuperään; Koivusalo 2000). Sanan lyhytvokaalinen kirjoitusasu oli saatu Agricolaa vanhemmasta ortografiasta, ensin ehkä satunnaisena merkintätapana, ja näyttää siltä, että se haluttiin säilyttää muuttumattomana tässä kristinuskon keskeisessä teologisessa termissä. Myöhemmin ei määriteosaa voitu semanttisistakaan syistä korvata enää uudella äänneasulla *vakaa*. *Vakaanhurskas* on kyllä läpinäkyvä, mutta molempien osien merkitykset ovat supistuneet vanhan kirjasuomen ajoista niin, että niistä ovat jääneet pois nimenomaan 'oikeamielisyyden' ja 'viisauden' merkityskomponentit. Näin ollen muodollisesti nykykielistetty *vakaanhurskas* ei herättäisi nykysuomalaisen kielitajussa enää alkuperäistä tai riittävän täsmällistä mielikuvaa.

Hakulisen mukaan (1979, 186) *vaka* (: *vakuus*) olisi voitu valita jo alun perin *vanhurskaan* tilalle. Se olisi sopinut merkityksensä puolesta latinan *justus*-sanana vastineeksi, mutta esteenä oli ilmeisesti sen hankala taivutus ja homonymioiden hämärtävä vaikutus (vrt. konjunktio *vaan*, *vaaksi* 'vaahto', *vako* : *vakoina*, *vaoilla*). Viron kielen *vaga*-adjektiivi ei aiheuttanut samanlaisia ongelmia, joten se jäi uskonnolliseen kieleen 'hurskaan' merkityksessä. Maallisen kielen omaksuma *vakaa* syrjäytti hankalan *vaka*-asun kirkollisessa kielessäkin, mutta vasta 1800-luvulla. Muutos johti samalla vanhan abstraktin, uskonnollisen merkityksen väistymiseen, sillä 1900-luvun raamatunsuomennoksiin ja virsiin omaksutulla *vakaalla* ei ole enää samaa hengellistä tai teologista sisältöä kuin *vaka*-adjektiivilla vanhassa kirjasuomessa. *Vakaan* raamatullisista käyttötavoista voi tosin vielä tunnistaa löyhän yhteyden aiempaan merkitykseen (esim. *vaeltaa vakaasti*). Sen sijaan ominaisuudennimijohdoksella *vakuus* ei ole enää mitään kytköstä sen vanhan kirjasuomen aikaiseen hengelliseen merkitykseen.

Adjektiiveihin *vanhurskas*, *hurskas* ja *vaka* perustuvat vanhan kirjasuomen sanueet muodostavat suhteellisen symmetrisen, joskin hiukan aukollisen järjestelmän. Seuraavaan kaavioon on merkitty mainitun kolmen sanueen adjektiivit, ominaisuudennimet ja verbijohdokset 1500–1700-luvun kirkollisessa kielessä. Niiden oikealla puolella on vertailun vuoksi vielä sarake nykykieliselle *vakaa*-sanueelle. Hakasulkeisiin merkityt sanat ovat kaikki kuuluneet jo vanhan kirjasuomen maalliseen kirjallisuuteen, kuten lakiteksteihin, ja niillä on ollut konkreettisempi merkitys kuin kirkollisessa kielessä.

vanhurskas	hurskas	vaka	[vakaa vakuus, vakaus vakuuttaa, vakauttaa]
vanhurskaus	hurskaus	vakuus	
vanhurskauttaa	(hurskauttaa)	–	

Kirkollisen kielen *vaka* ja *vakuus* ovat jääneet *vakaa*-sanueeseen verrattuna ilman vastaavaa verbijohdosta, mikä on pienen frekvenssin ohella heikentänyt niiden asemaa. *Vanhurskas*-sanue on puolestaan saanut 1800-luvulla vahvistukseksi uuden johdoksen (*vanhurskautua*). *Vaka*-sanana väistyminen on johtanut kahden sanueen järjestelmään (*vanhurskas*, *hurskas*), ja lopputulosta voi sanoa taloudelliseksi, sillä *vaka* : *vakuus* olisi ollut näiden rinnalla eräänlaista redundanssia. Tällaisen päätelmän voi tehdä, kun vertailee, miten *vaka* ja *vakuus* ovat risteilleet muiden lähisyronymien kanssa menneiden vuosisatojen raamatunsuomennoksissa ja miten samantapaisilla vastineilla ne 1900-luvun käänöksissä ilmaistaan. *Vanhurskas* ja *hurskas* ovat johdoksineen eriytyneet semanttisesti ja vakiintuneet nykyiseen uskonnolliseen kieleen. *Hurskaan* merkityksenkehitys on estänyt vastaavan verbijohdoksen (*hurskauttaa* 1700-luvulla) yleistymisen. Vaikka *vanhurskas*-sanue on muodoltaan outo ja semanttisesti läpinäkymätön, se tuskin tulee väistymään kokonaan. Monia Agricolan ajoista asti säilyneitä sanoja käytetään yhä alkuperäisessä, vanhentuneessa muodossaan (esim. *ylösnousemus*, *lankeemus*, *vapahtaa*). Niitä ei ole nykyäikaistettu muun kielen mukaan varsinkaan silloin, kun ne on ehditty määrittellä ja vakiinnuttaa kristinopin keskeisiä käsitteitä vastaaviksi teologisiksi termeiksi.

LÄHTEET

- As1683a. Laki ja asetustekstejä 1600-luvulta [tekstikorpus]. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Laki- ja asetustekstejä.) http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/lait/lait_coll_rdf.xml [viitattu 26.4.2013].
- As1726h. Laki ja asetustekstejä 1700-luvulta [tekstikorpus]. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Laki- ja asetustekstejä.) http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/lait/lait_coll_rdf.xml [viitattu 26.4.2013].
- Biblia* 1642 = *Biblia*. *Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Tukholma: Henrich Keyser (Keisari). Näköispainos (SKS) 1971. Porvoo: WSOY.
- Biblia* 1685 = *Biblia*. *Se on: Coco Pyhä Ramattu Suomexi*. Turku: Johan Winter.
- Biblia* 1776 = *Biblia*. *Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi*. Turku: Johan Christopher Frenckell.
- Biblia* 1776/1991 = *Biblia*, *Se on: Koko Pyhä Raamattu*; Esipuhetten, Lukuin sisällyksen, Yhtäpitäväisten Raamatunpaikkain osoituksen ja lisätyin Rekisterein kanssa. Oulu: Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistys.
- Biblia* 1859 = *Biblia*, *se on Koko Pyhä Raamattu*. Wanha ja Uusi Testamentti. Alkuraamattuun jälkeen uudestansa ojennettu. Turku: Turun Piipiaiseura.
- BJÖRQVIST, ANTTI 1801: *Uskon Harjoitus Autuuteen* [tekstikorpus]. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Björqvist.) http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/bjorkvist_coll_rdf.xml [viitattu 17.4.2013].
- GANANDER, KRISTFRID 1786–1787: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäisestä käsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. 1997. SKST 676, KKTJ 95.
- HAKULINEN, LAURI 1930: *Hurskas, vanhurskas*. Merkitysten selvittelyä. *Suomi* V:10, 137–145.
- 1969: *Suomen sanaston käänköslainoja*. SKST 293.
- 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HÄKKINEN, KAISA 1987: *Etymologinen sanakirja*. Nykysuomen sanakirja 6. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- 1994: *Agricolaasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- IA = *Index Agricolaensis I–II*. 1980. KKTJ 11.

- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. 2. painos. SKST 950.
- JUSLENIUS, DANIEL 1745: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos. 1968. SKST 288.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KKTJ = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
- KOIVUSALO, ESKO 2000: Inhimillisyyden taustaa. MATTI PUNTTILA, RAIMO JUSSILA ja HELENA SUNI (toim.): *Piipakielestä kirjakiieleksi*, 73–80. KKTJ 105.
- KS = *Kielitoimiston sanakirja* 1–3. 2. painos. 2007. KKTJ 140.
- LAUERMA, PETRI 2012: *Kristityn vaellus varhaisnykysuomen merkinnässä. Jakob Johan Malmbergin suomenmenosten kielellinen kehitys 1800-luvun kirjasuomen murroksessa*. Eripainos teoksesta Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 31. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
- LJUNGO TUOMAANPOIKA 1601 = *Ljungo Tuomaanpojan lainsuomennoksen sanasto*. Martti Ulkuniemen postuumin käsikirjoituksen mukaan. Toim. ANTERO NIEMIKORPI, RAIMO JUSSILA, ANNE KATTILAKOSKI, ESKO KOIVUSALO, HEIKKI MATTILA ja ERKKI RINTALA. 2007. SKST 1126.
- LÖNNROT, ELIAS 1866–1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I–II*. Kolmas, manual-menetelmällä jäljennetty painos. 1958. Helsinki: WSOY.
- MAT = *Mikael Agricolan teokset I–III*. Uudistettu näköispainos. 1987. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- MIELIKÄINEN, AILA 1998: 1900-luvun raamatunsuomennosten uudissanasto. AILA MIELIKÄINEN ja PAAVO SUIHKONEN (toim.): *Tutkielmia Raamatun kielestä*, 105–136. Jyväskylän yliopisto. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 39.
- MUUKKONEN, JUHA 2009: *Kelpaanko minä Jumalalle?* Genesis ry. [www.gen.fi/Biblestudy/studydetails.html?id \[viitattu 9.8.2013\]](http://www.gen.fi/Biblestudy/studydetails.html?id [viitattu 9.8.2013]).
- Novum 5. Uusi testamentti selityksin*. Kreikan–suomen sanakirja. Teologinen sanakirja. 1984. Vantaa: Raamatun Tietokirja.
- NS = *Nykysuomen sanakirja I–VI*. Lyhentämätön kansanpainos. Kolmas painos. 1970. Porvoo–Helsinki: WSOY.
- OJANSUU, HEIKKI 1901: Frans Äimä, Äänneopillinen tutkimus Tytärsaaren murteesta [arvostelu]. *Virittäjä* 5, 123–125.
- PALOLA, JUKKA 2011: *Vanhurskautta, oikeutta vai uskollisuutta? קדש שדק -sanue vuoden 1992 Kirkko-raamatun Psalmien kirjassa*. Helsinki: Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta, eksegetiikan osasto.
- 2012: *Vanhurskaus-sanueen kääntäminen Vanhassa testamentissa. Teologinen Aikakauskirja* 117, 563–569.
- PALVA, HEIKKI 1995: *Raamatun tietosanasto*. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- PELTOLA, OLAVI 2001: *Ainutlaatuisen evankeliumi! Galatalaiskirje kaikelle kansalle*. Kauniainen: Perussanoma Oy.
- Raamattu 1938 = *Pyhä Raamattu*. Vanha Testamentti, XI yleisen kirkolliskokouksen vuonna 1933 käytäntöön ottama suomennos; Uusi Testamentti, XII yleisen kirkolliskokouksen vuonna 1938 käytäntöön ottama suomennos.
- Raamattu 1992 = *Pyhä Raamattu*. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos.
- Raamattu.uskonkirjat.net. <http://raamattu.uskonkirjat.net>.
- RAPOLA, MARTTI 1962a: *Agricolan apajalla*. Tietolipas 28. Helsinki: SKS.
- 1962b: *Kielen kuvastimessa. Sana- ja tyylihistoriallisia tutkielmia kirjasuomen aiheista*. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- 1965: *Suomen kirjakielen historia I*. SKST 197.
- 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. SKST 283.
- RINTALA, ESKO 1972: Uuden testamentin suomennoksen käännösperiaatteista. *Virittäjä* 76, 161–169.
- RÄISÄNEN, ALPO 1972: *Kainuun murteiden äännehistoria I. Vokaalisto*. SKST 307.
- RÄISÄNEN, HEIKKI 1986: Kohti uutta raamatunsuomennoista. JORMA SALMINEN ja AARNE TOIVANEN

(toim.): *Kohti uutta Kirkkoraamattua*, 176–199. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 43. Helsinki.

SAARNIVAARA, UURAS 1982: *Voiko Raamattuun luottaa? Raamatun johdanto-oppi, historia, arkeologia ja tulkinta*. Toinen korjattu painos. Suolahti: Ev.lut. Herätysseura ry.

SANTALA, RISTO 1998: *Suudelma hunnun takaa. Uusi Kirkkoraamattumme ekumenian ja raamattuopetuksen kannalta*. Helsinki: Kuva ja Sana.

SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki: SKS.

SMS = *Suomen murteiden sanakirja IV*. 1994. KKTJ 36.

SMSA = Suomen murteiden sana-arkisto. Kotimaisten kielten keskus. Helsinki.

SSA = *Suomen sanojen alkuperä 1–3. Etymologinen sanakirja*. 1992, 1995, 2000. SKST 556, KKTJ 62.

TOIVANEN, AARNE 1989: *Sanotaan se suomeksi. Uudistuva raamatunkäännös. UT*. Helsinki: Kirjapaja.

TURUNEN, AIMO 1981: *Kalevalan sanat ja niiden taustat*. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiö.

VARTIAINEN, RITVA 1988: *Agricolan kielen keskeiset hengelliset laatusanat*. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli, 180–202*. Tietolipas 114. Helsinki: SKS.

VIRTARANTA, PERTTI 1957: *Länsiyläsatakatualaisten murteiden äännehistoria II. Vokaalit*. SKST 251.

VK 1701/1995 = *Vanha virsikirja. Vuoden 1701 suomalainen virsikirja*. Toimittanut sekä johdannon ja selitykset laatinut TAUNO VÄINÖLÄ. Helsinki: Kirjaneliö.

VKK = Vanhan kirjasuomen korpus. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <http://kaino.kotus.fi>.

VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja 1–2*. 1985, 1994. KKTJ 33.

VNK = Varhaisnykysuomen korpus. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <http://kaino.kotus.fi>.

AILA MIELIKÄINEN: *The word family of vanhurskas and its elements in liturgical Finnish: the words vanhurskas, vaka and hurskas in the development of literary Finnish*

The Finnish word *vanhurskas* ‘righteous’ and its derivative *vanhurskaus* ‘righteousness’ have been included in Finnish translations of the Bible and liturgical Finnish since the Reformation – in other words, since the stages of the emergence of literary Finnish – and they may have even been inherited from Catholic times. The theological verb *vanhurskauttaa* ‘to justify’ (lit. ‘to make righteous’) derived from *vanhurskas*, however, appeared for the first time in Mikael Agricola’s Finnish translation of the New Testament in 1548, and so it was probably a neologism created by him. The biblical words *vanhurskas*, *vanhurskaus* and *vanhurskauttaa* correspond to words based on the Hebrew root *šdq* and the Greek word family of *dikaïos*, both referring to justice, innocence (the lack of legal guilt). The meaning ‘right, justice’ can also be seen in equivalents in other languages (e.g. German *gerecht*, Swedish *rättfärdig*), but these words in Finnish do not seem to have any connection to them.

The word *vanhurskas* is a compound with the genitive suffix *n* in the initial part: it comprises the old now obsolete adjective *vaka* ‘upright, steady, firm, reliable, serious, just’ in the genitive (*vaka* : *vaan*) and *hurskas* ‘devout, pious’. The long vowel of the initial part had become truncated (*vaan* > *van*) and thus from this, the syllable *van* no longer had any connection to the word *vaka*. The fact that the word *vaka* is no longer used in Finnish and it was replaced by the word *vakaa* ‘steadfast, steady, stable, firm’, with a long vowel, furthermore adds to its semantic opaqueness. The word *vaka* is an old word of Finnic origin, and it also appears in other Finnic languages and in Saami as Finnish loan. The word *hurskas* was adopted into Finnish just as a Germanic loan. Moreover, the original word (e.g. Old Norse *horskr*) had meant ‘wise, understanding’, but it had developed many other meanings in Finnish dialects, such as ‘unrestrained, wild, extravagant, quick’. The word *vanhurskas* is comprised of these elements, and thus has

been proven to be a calque, originating from Old Swedish *rät(t)vis* (*rätt* ‘right, correct’, *vis* ‘wise’) – in other words, its meaning is therefore ‘wise, in a correct way’ (Lauri Hakulinen).

The etymological background of the word family of *vanhurskas* has thoroughly been explained in the history of literary Finnish, but the status and use of the word *vaka* has not. Furthermore, on the basis of literary texts, the words *vaka* and *hurskas* have been in liturgical use even before Agricola. The spelling *waca* does not reveal the length of the vowel, but the basic form can be deduced by the weak grade of its stem *waga-*: *wagalla sydämellä* ‘in uprightness of heart’. Although γ (voiced velar fricative [ɣ]), the old variant of *k* in consonant gradation, had for the most part already disappeared in the 16th century, it was used in writing the word *vaka* until the 18th century, evidently for the purpose of clarification (cf. the conjunction *vaan* ‘but’ or *vako* : *vaoilla* ‘furrow+PL+ADE’). The adjective *vaka* and its derivative *vakuus* ‘integrity, truth, faithfulness, uprightness’ referred to the characteristics of God and human beings in religious Finnish: *Jumala on vaka* ‘God is true’, (Jumalan) *armo ja vakuus* ‘mercy and truth’ (of God). In the 19th century, *vaka* disappeared from both Finnish translations of the Bible and other areas of the language, and it is noted as an old, poetic variant in 20th century dictionaries (e.g. *vaka vanha Väinämöinen* ‘steady old Väinämöinen’ in *The Kalevala*).

The form of *vakaa* with a long vowel was used in 17th century secular Finnish, such as legal texts. It differed from the variant of *vaka* in regard to spelling and inflection: *wacaa* : *wacaa* (‘steadfast +GEN’). In Finnish dialects, *vakaa* has been a variant alongside the form of *vaka* with a short vowel, which has been used due to ambiguous homonymy in inflectional forms (e.g. *vaka* : *vakaan* ‘vakaa+GEN’, *vakailta* ‘vakaa+PL+ADE’). The word *vakaa* entered the Bible and other parts of religious Finnish in the 19th century. However, it did not correspond to the earlier contexts of *vaka* in 20th century Finnish translations of the Bible (1938, 1992), and furthermore, it took on a more concrete meaning of ‘stable, sure, steady’ (*vaeltaa vakaasti* ‘wander steadily’, *vakaa käsi* ‘a steady hand’). The old spiritual meaning of *vakuus* disappeared along with *vaka* (today ‘safeguard, certainty’). The words *vakaa* and *vakuus* in contemporary Finnish thus no longer correspond semantically to *vaka* and *vakuus* of the liturgical language in the time of Old Literary Finnish.

The words *vaka*, *hurskas* and *vanhurskas* were semantically close to one another during the period of old literary Finnish. Along with their derivatives, they have appeared in biblical paratagmas and parallelisms (*vaka ja hurskas* ‘perfect and upright’, *vanhurskaus ja vakuus* ‘righteousness and integrity’) found in Finnish translations of the Bible which has probably influenced how they were interpreted. The words *hurskas* and *vanhurskas* might have otherwise corresponded to the same original words of the biblical source text. Only gradually had they developed a semantic difference, so that *hurskas* refers to an ethical quality and *vanhurskas* is a purely theological term concerning Salvationism. The word *vaka* had originally been a near synonym to these words, and in 20th century Finnish translations of the Bible, it received equivalents such as *rehellinen* ‘honest’, *vilpitön* ‘sincere’, *nuhteeton* ‘irreproachable’, *oikeamielinen* ‘righteous’. The word *vanhurskas* in older Finnish translations of the Bible may have also been replaced by the aforementioned words as efforts were made to decrease its number.

In the creation of the newest Finnish translation of the Bible (1992), there were discussions on the semantically fuzzy word family of *vanhurskaus* and replacing it with other equivalents. The change was discussed in light of the lutheran doctrine of justification.